

Nyt fra Sprognævnet

UDGIVET AF DANSK SPROGNÆVN

NR. 10 · MAJ 1973

Delvis godkendt

Det er velkendt at man i grammatikken inddeler ordene i forskellige klasser: navneord, tillægsord, biord osv. Hvilken ordklasse et ord henregnes til, afhænger hovedsagelig af dets bøjning. Således må ordet *bar* regnes for et navneord hvis det antager bøjningsformer som *baren*, *barer*; kan det derimod antage bøjningsformer som *bart*, *bare*, *bareste*, må det regnes for et tillægsord. Mellem disse to ord *bar* er der ingen betydningsmæssig lighed, og de har da heller ikke oprindelig noget med hinanden at gøre. Men der kendes i øvrigt mangfoldige eksempler på at et ords brugsområde udvides fra én til to ordklasser: fx bruges navneordet *skæg* også som tillægsord (»det er skæg« blev til »det er skægt«, og tillægsordet fik gradbøjning: »en af de skæggeste film jeg har set«). Og fænomenet er ingenlunde begrænset til jargon: *angst*, *bankerot* og *konkurs* har på samme måde oprindeligt kun været navneord; *fuldmægtig*, der endnu henimod 1850 kunne bruges som tillægsord (»fuldmægtige mænd«), forekommer i dag kun som navneord; andre tillægsord kan i en vis bøjningsform tillige optræde som navneord, fx (en) *hvide*, (et) *onde*, *fedt(et)*, *kæreste(n)*; stedordene *han* og *hun* kan gøres til navneord: *hanner*, *hunner*; osv.

»Ja min ældste Søn« skrev Oehlenschläger i 1850, »det var en ganske anderledes Karl, end denne Poet«. Her er biordet *anderledes* brugt som tillægsord. Også denne forskydning er ganske almindelig; for en nutidig sprogforneemmelse er det nok temmelig uklart om ord som *afsides*, *ekstra*, *gratis*, *indbyrdes* og *tilpas* er oprindelige tillægsord eller biord – Retskrivningsordbogen betegner dem, i overensstemmelse med det historiske forhold, som biord der tillige kan bruges som tillægsord. Men ikke så få ord, der i Retskrivningsordbogen alene er registreret som biord, forekommer faktisk også som tillægsord – og har længe været brugt sådan; nogle få eksempler:

Svenskerne adspredtes til alle Sider, i en *hovedkuld*s Flugt. Carit Etlar 1855. – Madmoderen gik og var i *ilde* Lune. Andersen Nexø 1919. – kun Birken naaede

en *nogenlunde* Størrølse. Johannes V. Jensen 1908. – Forskaan mig kun for *oftere* Besøg. Oehlenschläger 1831. – Koks til *straks* Levering. Berlingske Tidende 1922. – Heiberg, der aldrig var nogen *særdeles* Ynder af det »nordiske« paa Teatret. Fr. Schyberg 1937. – denne *søværts* Forbindelse. Henrik Pontoppidan 1938.

De fleste af de biord der optræder som tillægsord forbliver ubøjede. Det gælder selvfølgelig dem der i forvejen ender på -e, fx *ilde* og *nogenlunde*, jf. ægte tillægsord som *bange*, *lille*, *ringe*; men det gælder også ord på -s, fx *afsides*, *baglæns*, *gratis*, *halvvejs*, *indbyrdes*, *udenlands*, samt (i hvert fald i normalt sprog) nogle oprindelige biord der nu opfattes som ægte tillægsord, fx *forgæves* og *tilpas*. Overhovedet er det et undtagelsestilfælde når det oprindelige biord *tilfreds* kan have regelret bøjning som tillægsord. Desto mere påfaldende er de tendenser der gør sig gældende for biord dannet med afledningsendelsen -vis.

Biord på -vis kan dannes enten til navneord (fx *antydningvis*, *månedvis*, *stødvis*) eller til tillægsord der ender på -ig (fx *nødvendigvis*, *sædvanligvis*; et særtilfælde er *givetvis*). Ord af denne type betegnes i Retskrivningsordbogen (1955) alene som biord; kun ved *gradvis* oplyses at det også bruges som tillægsord, og i så fald uden -t i intetkøn. Imidlertid kendes talrige ældre eksempler på at disse biord er anvendt som tillægsord, især siden ca. 1850, således:

[Goldschmidt] lader sig læse med *delvist* Behag. Georg Brandes 1869. – denne *draabevis* Forblødning. Carl Bernhard 1850. – Æmnets *forholdsvise* Sneverhed. Georg Brandes 1899. – den *gradvise* Udvikling. Ingemann 1840. – jeg stod ganske udenfor den *parvise* eller *flokkevise* Fortrolighed. Karl Larsen 1902. – *stedvise* Tordenbyger. Politiken 1903. – Den *stykkevise* Indsigt. Grundtvig 1812. – Livet i Timeligheden er *stykkeviist*. Kierkegaard 1844. – Der er Intet saa *stykkeviis* som et Ægteskab. Kierkegaard 1845. – Hans Arbejde var *stødvist*. Høffding 1928. – gøre et *tilnærmelsesvist* Forsøg. Schandorph 1891. – under den *timevis* Kørsel. Jacob Paludan 1933. – deres *timevise* Ophold. Jacob Paludan 1944. – Skabningens *trinvis* Overgang til Evigheden. Martensen 1849. – Blandingen af *trinvis* og springende Interval. Erik Abrahamsen 1927. – en *undtagelsesvis* Ret for de geniale Individier. Schandorph 1878.

Af citaterne er det tydeligt at bestemt form og flertal normalt har -e (undtagen *timevis*); intetkøn forekommer kun sjældent og da dels uden -t (*stykkevis*, *trinvis*), dels med -t (*delvist*, *stykkevist*, *stødvist*, *tilnærmelsesvist*). Ordbog over det danske Sprog, hvorfra citaterne er hentet, angiver redaktionelt (under -vis i bd. 27, 1954) at intetkønsformen uden -t er den normale. Fremdeles har ordbogen registreret en halv snes eksempler på at biordet »i mindre omhyggeligt sprog« forsynes med et -t, således

Naar den ydede Vare i Henseende til Kvaliteten *delvist* er kontraktmæssig, *delvist* ukontraktmæssig. Jul. Lassen 1897. – Udviklingen er foregaaet langsomt

og *gradvist*. G. A. Becker 1920. – deres Sange ere *stedvist* ret tiltalende. C. A. Rosenberg 1885. – Min Professor har ganske *undtagelsesvist* givet mig Lov til at være oppe til 9. Henri Nathansen 1912.

Af de nyere citater i Dansk Sprognævns samlinger fremgår det at flere og flere biord på *-vis* tillige anvendes som tillægsord, særlig ofte *delvis*, *etapevis*, *forholdsvis*, *forskuvis* (i administrativt sprog), *forsøgsvis*, *gradvis*, *punktvis* og *trinvis*. Intetkønsformen er stadig vaklende: aviserne skrev i 1963 både om »*delvis* atomstop« og »*delvist* atomstop«; »Julevejret er blevet *pletvist*« hed det i Information 1967, men en annonce i Berlingske Tidende 1971 lød: »Udryd *pletvis* ukrudt!« Og der spores en stigende tendens til at forsyne biordene med et *-t*; især *delvist* og *gradvist* optræder ofte. I flæng kan citeres:

en valgmåde, der helt eller *delvist* baseres på vaig i enkeltmandskredse. Poul Meyer 1959. – tjenestebiler, der helt eller *delvist* anvendes til personbefordring. Cirkulære 1972. – Student er et *forholdsvist* gammelt ord på dansk grund. Jyllands-Posten 1972. – Saaledes ændredes Duus Hansens stilling *gradvist*. Jørgen Hæstrup 1954. – og saaledes, efterhaanden – meget *gradvist* – besluttede jeg at tage Livet af den gamle Mand. Thorkild Bjørnvig 1960. – *Gradvist* uvidet tilvalg. Gymnasieskolen 1969. – *Rygtevist* har det været fremme. Information 1972. – det *stedvist* sentimentale ved hans noveller. Ole Wivel 1965.

Biordsformen med *-t* er øjensynlig skabt i analogi med de biord der frit kan dannes af tillægsord ved tilføjelse af *-t* (og som altså falder sammen med tillægsordenes intetkønsform): *beskedent*, *fint*, *næsvist*, *smukt* osv. Den findes kun ved afledninger til navneord (*delvist*, *gradvist* etc.), ikke ved afledninger til tillægsord (altså ikke »*muligvist*«, »*begribeligvist*« osv). Som det fremgår af citaterne, er det ikke kun hos uøvede skribenter at man kan finde disse biord på *-vist*, og det er ikke udelukket at denne sprogbrug på længere sigt kan gribe om sig.

Under sit arbejde med en ny udgave af den officielle retskrivningsordbog må Dansk Sprognævn tage stilling til aktuelle forskydninger i sprogbrugen, ikke blot rent ortografiske, men også i et vist omfang grammatiske, eftersom de enkelte ord i Retskrivningsordbogen identificeres ved angivelse af ordklasse og bøjning. Når det gælder de oprindelige biord på *-vis*, er det givet at den nye udgave af Retskrivningsordbogen – i overensstemmelse med den nu almindelige sprogbrug i dansk (og for øvrigt også i norsk og svensk) – må registrere dem som både biord og tillægsord, i den sidste egenskab altså med bestemt form og flertal på *-e* (fx *gradvise* forandringer) og med to valgfrie former i intetkøn, enten uændret eller med *-t* (et *gradvis* tilbagetog eller et *gradvist* tilbagetog). Derimod ville det være forhastet at knæsette biordsformen på *-t*; Sprognævnet vil fortsat betragte den som det den er i dag: en sprogfejl.

Allan Karker

Oplysninger og råd fra Sprognævnet

Et udvalg af de ca. 3100 mundtlige og skriftlige forespørgsler som nævnet har besvaret i anden halvdel af 1972.

- 7301 *Spørgsmål:* Skal man skrive *gabflab* eller *gavflab*? Jeg er klar over at ordet er i familie med *at gabe*, men jeg kunne ikke tænke mig at udtale første stavelse anderledes end gau-.

Svar: Retskrivningsordbogen har kun stavemåden *gabflab*. Men udtalen med gau- er enerådende i moderne dansk, og stavemåden *gavflab* er derfor ret udbredt. I Ordbog over det danske Sprog anføres den som sideform (med eksempler fra Vilhelm Andersen og andre skribenter). Det vil blive overvejet at optage stavemåden *gavflab* i næste udgave af Retskrivningsordbogen.

- 7302 *Spørgsmål:* Skal de bøjede former af ordene *tilbud* og *tilskud* skrives med ét eller to *d*'er: fx *tilbudet* eller *tilbuddet*, *tilbudene* eller *tilbuddene*?

Svar: Retskrivningsordbogen angiver (ved en lodret streg i opslagsordet: *til|skud*; se Retskrivningsordbogen, s. X) at *tilskud* bøjes som ordet *skud*, dvs. med fordobling af *d*: *tilskuddet*, *tilskuddene*.

Ordet *tilbud* er ikke med i Retskrivningsordbogen. Oplysninger om hvordan det bøjes, må derfor søges under ordet *bud*. Der er her givet valgfrihed mellem *budet* og *buddet*, og der kan derfor skrives *tilbudet* eller *tilbuddet* og *tilbudene* eller *tilbuddene*.

Formerne bygger på det princip der er omtalt i § 25 i Retskrivningsordbogens retskrivningsvejledning: at en enkelt medlyd foran bøjningsendelsen fordobles efter kort, trykstærk selvlyd. Valgfriheden ved *bud(d)et*, *tilbud(d)et* osv. er baseret på at *u* kan være langt eller kort, mens der ved stavemåderne (*til*)*skuddet*, (*til*)*skuddene* er lagt en udtale med kort *u* til grund.

- 7303 *Spørgsmål:* Skriver man *gæes*, *opnæes*, *undgæes*, *foreslæes* osv. eller *gås*, *opnås*, *undgås*, *foreslås*?

Svar: I udsagnsord af denne type er endelsen i passiv *-s*, ikke *-es*. Der skrives altså *gås*, *opnås*, *undgås*, *foreslås*, *afstås* osv.

Disse stavemåder følger den regel der er givet i Retskrivningsordbogens retskrivningsvejledning (§ 32, s. XXIII–XXIV): udsagnsord der i navne-måde ender på en trykstærk selvlyd, tilføjer i passiv *-s* (og i aktiv *-r*), fx *ses*, *sys*, *fornys*, *strøs*, *bebos*, *nås*. Der er dog den undtagelse fra reglen at

udsagnsord der ender på *-i* eller *-u* tilføjer *-es*: *ries, sies, befries* (og den tilsvarende endelse i aktiv er *-er*: *rier, sier, duer* osv.).

Spørgsmål: Skal man skrive *à conto* eller *a conto*, og *à jour* eller *a jour*, altså med eller uden accent over *a*?

7304

Svar: De to ordforbindelser behandles ikke på samme måde i dansk retskrivning. Baggrunden er at de er lånt fra to forskellige sprog.

I *a conto* skrives *a* (uden accenttegn) fordi udtrykket er lånt fra italiensk (ligesom fx *a cappella* og *a vista*), hvor forholdsordet *a* ikke har nogen accent.

Derimod er *à jour* (og en del andre ordforbindelser, fx *à la carte*, *à la grecque*, *à propos*) lånt fra fransk, hvor forholdsordet skrives *à*. Denne skrivemåde er bevaret i dansk retskrivning. Accenttegnet bortfalder dog når sådanne ordforbindelser indgår i sammensætninger der skrives i ét ord: *ajourføre*. Endelig kan det nævnes at Retskrivningsordbogen sidestiller skrivemåderne *à propos* og *apropos* (og kun giver stavemåden *et apropos* for det tilsvarende navneords vedkommende).

Spørgsmål: Hvordan forkortes *det vil sige*? Retskrivningsordbogen nævner kun én mulighed: *dvs.*

7305

Svar: Den autoriserede retskrivning omfatter ikke forkortelser. Retskrivningsordbogens liste over forkortelser (s. 299) angiver blot hvilke forkortelser der er anvendt redaktionelt i selve ordbogen.

Af ordforbindelsen *det vil sige* er der to gængse forkortelser: *dvs.* og *d. v. s.* Begge er fuldt acceptable.

Spørgsmål: Hvordan udtales udsagnsordet *dupere*?

7306

Svar: De fleste ordbøger, herunder de nyere fremmedordbøger, og en del andre håndbøger angiver kun udtalen med [dy-]. Ordet er lånt fra fransk, hvor *u* udtales [y], og derfor har denne udtale tidligere været den eneste der blev betragtet som korrekt; jævnfør at Ordbog over det danske Sprog i 1921 kunne hævde at udtalen med [du-] især forekom i »vulgært« sprog.

Udtalen med u-lyd i første stavelse er dog forlængst blevet meget almindelig, og nogle håndbøger nævner nu også den. Måske er denne udtale ligefrem på vej til at fortrænge udtalen med [dy-].

Begge udtaler må i dag betragtes som acceptable.

Spørgsmål: Hedder det *forpligte* eller *forpligtige* (og *forpligtelse* eller *forpligtigelse*)?

7307

Svar: Retskrivningsordbogen har kun *forpligte* (og *forpligtelse*). Formen *forpligtige* (og det tilsvarende navneord *forpligtigelse*), der er dannet ved påvirkning fra tillægsordet *pligtig*, må frarådes.

7308 *Spørgsmål:* Hvad hedder *ultimatum* i flertal? Det er jo svært at finde en gennemgående regel for de ord der ender på *-um*.

Svar: Retskrivningsordbogen har kun flertalsformen *ultimatum(m)er*. Det samme gælder fx Nudansk Ordbog og Gyldendals Fremmedordbog. Bøjningsformen *flere ultimata* kan dog ikke afvises; nogle af de moderne fremmedordbøger nævner kun den, og den er anført i Ordbog over det danske Sprog (det pågældende bind er fra 1949), men begge flertalsformer er her betegnet som »lidet brugt«.

De ord der ender på *-um*, danner flertal efter forskellige mønstre. De fleste af dem bøjes efter det latinske mønster: *et visum, flere visa* (det gælder fx *faktum, kvantum, pensum* og *serum*). Her erstattes entalsendelsen *-um* altså i flertal af den latinske flertalsendelse *-a*. I en anden gruppe ord udskiftes *-um* også med en flertalsendelse, men med den danske endelse *-er*. Vi får således bøjningsmønsteret: *et verbum, flere verber; et jubilæum, flere jubilæer; et akvarium, flere akvarier*. Endelig er der nogle få ord der har fået en regelmæssig dansk bøjning, dvs. med tilføjelse af *-(m)er* til entalsformen: *flere punktum(m)er, monstrum(m)er, faktotum(m)er, album(m)er*. Denne sidste gruppe omfatter også ordet *ultimatum*.

Jævnfør Aage Hansen: *Moderne dansk*, bind 2 (1967), s. 113–115.

7309 *Spørgsmål:* Hvilken form bør man vælge når man har brug for en dansk flertalsform af ordet *grill*?

Svar: De ordbøger (herunder de nyeste fremmedordbøger) der har ordet *grill*, angiver ingen flertalsform. De fleste lader helt være med at omtale muligheden af at bøje ordet i flertal, og Nudansk Ordbog hævder direkte at ordet ikke har en flertalsform.

Men naturligvis er der et praktisk behov for at bruge ordet i flertal. De flertalsformer vi har mødt, er *flere grill, flere grills* og *flere griller*. Den af de tre muligheder der passer bedst i det danske bøjningssystem, og som også svarer til flertalsbøjningen i norsk og svensk, er *flere griller*. Vi må derfor tilråde denne form. Den falder ganske vist sammen med flertal af *en grille*, men et tilsvarende sammenfald har vi alligevel mellem de to ords bestemte form i ental (*grillen*), og når formerne *griller* og *grillen* optræder i en sammenhæng, vil misforståelser næppe være mulige.

Spørgsmål: Når ordet *job* bruges i flertal, møder man både *flere job* og *flere jobs*. Hvad er det rigtige?

7310

Svar: Retskrivningsordbogen angiver kun én flertalsbøjning: *flere job*. Den anden flertalsform, *jobs* (som er overtaget fra engelsk), ses og høres ikke sjældent, men må frarådes; ordet *job* er så indarbejdet i dansk at det er rimeligst at bøje det efter samme mønster som de danske intetkønsord der rimer på det (fx *et hop*, *et stop*): *jobbet*, *flere job*, *jobbene*.

Spørgsmål: Hvilket køn er *memo*, der betyder 'erindringsliste', 'huskeseddel', og hvad hedder ordet i flertal?

7311

Svar: Der er kun tre danske ordbøger der har taget ordet med. Vor tids fremmedord (5. udgave, 1959, og 6. udgave, 1965) og Gyldendals Fremmedordbog (6. udgave, 1972) angiver at *memo* er fælleskøn, men Berlingske ordbøger: Fremmedordbog (10. udgave, 1971, s. 477) behandler ordet som intetkønsord. I Sprognævnets udskriftsamling er der (bortset fra ordbøgerne) kun eksempler på at ordet er opfattet som intetkøn. Vi er tilbøjelige til at foretrække denne bøjning (*et memo*, *memoet*), da *memo* er en kortform af intetkønsordet *memorandum*. Det må dog også betragtes som forsvarligt at behandle *memo* som fælleskønsord.

I flertal forekommer formerne *memos* og *memoer*. Der er i nævnets udskriftsamling enkelte eksempler på den første form og lidt flere på den sidste. Den eneste af ordbøgerne der udtrykkelig angiver en flertalsform, er Gyldendals Fremmedordbog, som kun anfører endelsen *-er*. Vi vil tilråde bøjningsformen *flere memoer*.

Spørgsmål: En af mine kolleger påstår at det er ham der har fundet på udtrykket *fanden og hans pumpestok*. Kan det passe? Er det ikke et gammelt udtryk? Og hvad betyder for øvrigt *pumpestok* i den forbindelse?

7312

Svar: Det ældste eksempel fra litteraturen der er anført i Ordbog over det danske Sprog, er fra 1903. Men ifølge T. Vogel Jørgensen: *Bevingede Ord* (5. udg., 1963) går vendingen i hvert fald tilbage til 1880'erne, og den er muligvis endnu ældre.

Ingen af de betydninger af ordet *pumpestok* der er anført i Ordbog over det danske Sprog, giver nogen forklaring på vendingen *fanden og hans pumpestok*. Ifølge ordbogen kan *pumpestok* betyde 'pumpestang, dvs. den stang der bærer stemplet i en pumpe' eller 'ladestok til gevær', og endelig kan ordet være en spøgende, nedsættende betegnelse for en tør, stiv, kedelig person.

Vendingen *fanden og hans pumpestok* har en række mindre brugte

parallellet: *fanden og hans ladestok, fanden og hans pumpe­stang, fanden og hans pumpeværk*. En rationel forklaring på at ordene *ladestok, pumpe­stok, pumpe­stang* og *pumpeværk* indgår i disse faste vendinger, er næppe mulig.

Publikationer fra Sprognævnet

Henrik Galberg Jacobsen: Sprogrøgt i Danmark i 1930'erne og 1940'erne (227 s., 25 illustrationer; 40,25 kr.). Bogen behandler diskussionen mellem dem der vil ændre de sproglige normer (fx ved at bruge glosser som *ange* og *yrke* i stedet for *damp* og *erhverv* eller stavemåder som *blir, vem* (= *hvem*) og *språg*) og dem der ønsker at fastholde normerne. Den rummer dels en fremstilling af sprogrøgternes planer for styringen af sprogudviklingen (især ordforråd og retskrivning), dels en analyse af de sprogpoltiske synspunkter der kommer frem i debatten. Hovedvægten er lagt på de skandinaviske bestræbelser (Sven Clausens nordiske målstræv, Dansk Forening til Nordisk Sprogrøgt m. fl.), på bestræbelserne i retning af mere lydrette stavemåder (Poul Henningsen m. fl.), og på spørgsmålet om de små begyndelsesbogstaver i navneordene, bolle-å og datidsformerne *kunne, skulle* og *ville* (Hartvig Frisch' retskrivningsreform 1948). – Bogen udkommer 29. maj 1973 og er i kommission hos Gyldendal.

Ny ord i dansk 1968–69 (79 s.; 15,50 kr.; Gyldendal) indeholder en alfabetisk liste med ca. 500 ny ord (fx *establishment, generationskløft, oprik, peptalk, røvrende, skæppeskøn, traktose, trækprocent, unisex* og *vognbjørn*). De fleste af ordene er endnu ikke med i nogen dansk ordbog. Ordernes betydning, bøjning, stavning m. v. er belyst med citater, og det er normalt også oplyst hvordan de er dannet eller hvorfra de er lånt ind i dansk.

Begge bøger kan fås enten direkte hos boghandleren eller ved indsendelse af det vedlagte bestillingskort til Sprognævnet.

Nyt fra Sprognævnet udgives af Dansk Sprognævn og udsendes to gange om året. Man kan tegne abonnement på ét eller flere eksemplarer ved at indbetale 2 kr. én gang for alle til nævnet (postkonto 10 17 20). I øvrigt er abonnementet gratis.

Nr. 5, 6, 8, 9 og 10 kan fås endnu.

Dansk Sprognævn, Vester Voldgade 115³, 1552 København V. Postkonto: 10 17 20. Telefon (01 28) BYen 705. Ekspeditionstid mandag–fredag 13–15.